

Journal of Social Intervention: Theory and Practice –
2011 – Volume 20, Issue 3, pp. 59–76
URN:NBN:NL:UI:10-1-101564

ISSN: 1876-8830

URL: <http://www.journalsi.org>

Publisher: Igitur publishing, in cooperation with
Utrecht University of Applied Sciences, Faculty of
Society and Law

Copyright: this work has been published under a
Creative Commons Attribution-Noncommercial-No
Derivative Works 3.0 Netherlands License

Sietske Dijkstra is professor of Domestic Violence
and Interagency Work at Avans University of
Applied Sciences. Also, she is founder of Bureau
Dijkstra, a research and consultancy agency on
domestic violence. For more information see:
www.sietske-dijkstra.nl. Correspondence to:
Bouwstraat 45 e, 3572 SP Utrecht,
The Netherlands.
Email: fran.dijkstra@worldonline.nl

Received: 12 April 2011

Accepted: 18 July 2011

Review Category: Practice

SLAAN UIT MACHT EN UIT ONMACHT. MANNEN LEREN IN GROEPSWERK PRATEN OVER HET GEWELD EN HUN RELATIES MET VROUWEN EN KINDEREN

SIETSKE DIJKSTRA

ABSTRACT

Battering as a consequence of power and powerlessness. Men learn to talk about domestic violence and their relationships with women and children through group work

This article reports on a working visit of a week (in September 2010), to three domestic abuse programmes aimed at male perpetrators of abuse, in Minnesota in the USA. So far, an effective domestic violence intervention, or a model or treatment which is superior, is lacking (Babcock, Green & Robbie, 2004). An important goal of the visit was to gain more insight into the ways

SLAAN UIT MACHT EN UIT ONMACHT

American colleagues, in research and practice, deal with male perpetrators of abuse; how they perform risk analyses; how they provide help, support and safety. Also, the author wanted to know how they deal with the fact that these men often are fathers. The working visit provided valuable inside information. The author spoke with experts and practitioners, observed group-work and, in doing so, gained insight into the power and powerlessness of male perpetrators of abuse and their roles as partners and fathers. Combining insights from these conversations and observations and existing theory, this article gives a practice based view on how American colleagues deal with these men.

Keywords

Domestic violence, partner abuse, partnership, parenting, fatherhood

SAMENVATTING

Slaan uit macht en onmacht. Mannen leren in groepswork praten over het geweld en hun relaties met vrouwen en kinderen

Dit artikel doet verslag van een werkbezoek, afgelegd in september 2010, aan een drietal projecten gericht op de behandeling van mishandelende mannen in Minnesota, Amerika. Wereldwijd is duidelijk geworden dat er tot op heden geen effectieve interventie is voor mishandelende mannen, noch een behandeling die superieur is aan anderen (Babcock, Green & Robbie, 2004). Een belangrijk aandachtspunt van deze studiereis was de vader- en partnerrol van mannen die hun partner mishandelen. Een belangrijke vraag was hoe onze Amerikaanse collega's zowel in onderzoek als in de praktijk met mishandelende mannen omgaan en hoe ze risico's inschatten en hulp verlenen. Meer specifiek wilden we weten hoe ze omgaan met het feit dat veel van deze mishandelende mannen vaders zijn. Het werkbezoek verschaftte ons waardevolle inside informatie. De auteur sprak met experts en professionals in de praktijk, observeerde groepen mishandelende mannen en kreeg inzicht in de macht en machteloosheid van mishandelende mannen in hun rol als partners en vaders. Dit artikel geeft een op de praktijk gebaseerd zicht op hoe men omgaat met mishandelende mannen en combineert de observaties van experts en professionals in de praktijk met enige literatuur.

Trefwoorden

Huiselijk geweld, partnergeweld, samenleving, vaderschap

HET WERKBEZOEK

De afgelopen jaren zijn Katinka Lünemann (senior onderzoeker bij het Verwey-Jonker Instituut) en de auteur, in samenwerking met de vrouwenopvang en de G4, betrokken bij praktijkgericht onderzoek naar mishandelende mannen. Het doel van dit onderzoek is het verwerven van inzicht in het gedrag en de gedachten van deze mannen in hun hoedanigheid als (ex)partners en als vaders en opvoeders (Dijkstra, 2008; Dijkstra & Balogh, in druk; Lünemann, Hermens, & Roeleveld, in druk). Professionals in de vrouwenopvang zijn ervan doordrongen dat een mishandelende man een goede vader kan zijn. Ook is er steeds meer consensus over het belang van een systeemgerichte aanpak van geweld. Vanuit die systeemgedachte is het belangrijk om mannen te benaderen en niet buiten te sluiten. Veel professionals in de vrouwenopvang voeren gesprekken met mannen. Dat klinkt prachtig, maar is het te allen tijde verstandig? Welke kennis en vaardigheden zijn er nodig? En dient de wijze van benaderen altijd dezelfde te zijn? In hoeverre spelen de ernst van het geweld en de mate van gevaar een rol? En hoe interpreteren we het feit dat er tot op heden ondanks alle geboden daderbehandeling geen bewezen effectieve interventies zijn voor mishandelende mannen? Het onderwerp van onderzoek naar het vaderschap en het partnerschap van mannen die mishandelen is vrij nieuw en gefragmenteerd en gedocumenteerde praktijkervaringen ontbreken grotendeels.

In dit artikel wordt verslag gedaan van een studiereis naar de Verenigde Staten. De bedoeling van deze studiereis was om meer te weten komen over hoe verschillende Amerikaanse collega's met deze doelgroep omgaan en van hun ontwikkelde visie en praktijk kennis te nemen. Via Jeffrey Edleson, hoogleraar Domestic Violence werkzaam bij de academische School of Social Work in Saint Paul, kregen we een aantal interessante verwijzingen naar projecten in Minnesota waaruit we er vier selecteerden:

1. DAIP, Domestic Abuse Intervention Programs in Duluth;
2. DAP, Domestic Abuse Program in Mineapolis en een gesprek met Dave Mathews;
3. Praxis International over blue prints in samenwerking en een gesprek met Paymar over educatieve trainingsprogramma's voor mishandelende mannen (dit werkbezoek blijft hier buiten beschouwing);
4. Interview met Jeffrey Edleson en een gesprek met zijn onderzoeksgroep bij de School of Social Work.

Verder besloten we in deze week om de jaarlijkse women's Health conference bij te wonen waar professor Campbell een van de keynote speakers was.

SLAAN UIT MACHT EN UIT ONMACHT

Na voorbereiding op de studiereis gingen we gezamenlijk en afzonderlijk op pad met de volgende vragen: Hoe kunnen deze mannen betrouwbare vaders worden? Wat dien je te weten en te onderzoeken van de mannen, hun (ex)vrouwen en kinderen om in te schatten of en hoe je met ze kunt werken? Welk instrumentarium is nodig om risico's en veiligheid in te schatten? En hoe werk je tijdens de hulp aan veiligheid en herstel? We hoopten dat het werkbezoek ons de kans zou geven om een licht te werpen op bovenstaande vragen en grepen elke gelegenheid aan om in de korte tijdspanne mee te kijken in de keukens van Amerikaanse collega's in de praktijk en van gedachten te wisselen met onderzoekers over dit onderwerp.

Dit artikel is vooral op praktijkervaringen gebaseerd die de auteur opdeed, aangevuld met bevindingen van en gesprekken met onderzoekers. Het artikel is niet bedoeld als een overzicht van onderzoek maar als een gefragmenteerde en unieke kijk in de Amerikaanse keuken. Het is daardoor herkenbaar en hopelijk ook interessant en leerzaam voor professionals die met deze doelgroepen (willen) werken in het doorontwikkelen van een passende benadering waarin naast het partnerschap ook het ouderschap van de mannen een plaats krijgt. De opbouw is als volgt. Eerst wordt ingegaan op de state of the art en stipt het artikel de Amerikaanse en Nederlandse context kort aan. Ook wordt hier ingegaan op het belang van het inschatten van gevaar (of de veiligheid). Daarna volgen concrete beschrijvingen van en reflecties op de doelgroep van mishandelende mannen gebaseerd op de observaties bij twee verschillende groepsbijeenkomsten in Duluth van mannen die hun vrouw hadden mishandeld. De praktijkwerkers daar ontwikkelden recentelijk een curriculum en trainingsmodel om met mishandelende mannen als vaders te werken (Scaia, Connelly & Downing, 2010). Aan de hand van deze observaties en een nagesprek met twee trainers wordt getracht uit te vinden hoe deze groepsbijeenkomsten werken. Aan het eind volgt een korte reflectie en vier aandachtspunten voor de Nederlandse context met betrekking tot het benaderen van mishandelende mannen als (ex)partners en vaders.

STATE OF THE ART

Mishandelende mannen in hun specifieke positie als vader en als (ex)partner staan zowel in de Verenigde Staten als in Nederland vaker op de (hulp)agenda dan enkele jaren geleden. In de VS werkt men bij partnergeweld meestal niet systeemgericht uit principe, al zijn er zeker tegenvoorbeelden zoals het werk van het Ackerman Institute met paren en gezinnen (zie bijvoorbeeld Goldner, 1997). De Amerikaanse visie is doorgaans dat er bij geweld in een partnerrelatie altijd sprake is van macht en afhankelijkheid. Er is direct na het geweld geen relatietherapie mogelijk vanuit dit verschil in macht en kracht. Daarom dient de hulp aan

vrouwen, mannen en kinderen wel parallel maar langs gescheiden wegen te verlopen. Dat ligt in Nederland anders. De laatste jaren is er steeds meer aandacht voor systeemgericht werk waarbij de perspectieven en posities van alle betrokkenen bij dat geweld aan de orde kunnen komen. Dat betekent niet per definitie dat de spreekkamer dus vol zit met familieleden, maar wel dat hun visie van belang is en dat de steun en kracht van familieleden worden benut bij het verlenen van hulp. Door de systeemgerichte benadering wordt de scherpe scheiding die voorheen ook in hulp aanwezig was tussen vrouwen, mannen en kinderen in Nederland steeds meer geslecht. Er is een gedeeld besef dat er aandacht dient te zijn voor slachtoffers, plegers en voor de bijzondere positie van kinderen bij geweld.

Er is in Nederland aandacht voor mishandelende mannen die partnergeweld plegen in systeemgerichte of forensische context (Groen & Van Lawick, 2003; Van Outsem, 2001; Vrouwenopvang Amsterdam, 2004; Van Gestel-Van Gils, De Mulder & Dijkstra, 2010). Het accent ligt in deze benaderingen vooral op begeleiding van de plegers en het paar zelf. Er zijn echter nog maar weinig gedocumenteerde ervaringen met ondersteuning en hulp voorhanden die specifiek betrekking hebben op het ouderschap en partnerervaringen van de plegers. Onvoldoende is nog uitgekristalliseerd wat in deze gevallen contra-indicaties zijn om mannen te betrekken. Tevens is er meer aandacht nodig voor de perspectieven van kinderen op contact. Zij missen soms hun vader, maar ze zijn soms ook bang voor hem (Verhoeven & Dijkstra, 2010). Ook is er meer aandacht nodig voor de kwestie hoe je in de hulpverlening en psycho-educatie met mannen kunt werken aan herstel of verbetering van het contact met partners en kinderen. Het programma *Caring dads* voor mannen die mishandelen of verwaarlozen voorziet hier wel in. Het 17 weken durende groepsprogramma van twee uur voor 8 tot 12 mannen werd ontwikkeld in Canada vooral door Katreena Scott en wordt nu in Canada, Boston en Engeland uitgevoerd, met de verwachting dat een pilot in Nederland volgt (zie <http://www.caringdads.programme.com>).

Opmerkelijk is dat onderzoek aantoonde dat de daderbehandelingen tot nu toe niet of matig effectief zijn gebleken en er is geen enkele benadering die superieur is aan een andere. In een metastudie vergeleken Babcock, Green & Robbie (2004) drie op verschillende leest geschoeide soorten daderbehandeling 1. psycho-educatie op feministische basis waarin macht en controle een belangrijke rol speelden (het Duluth-model, één van de bezochte praktijkinstellingen), 2. de cognitief gedragsmatige aanpak waarin attitudes en waarden ten aanzien van vrouwen en geweld vooral aan bod komen en 3. andere vormen van therapie waarin ontkenning en "victim blaming" centraal stonden. De onderzoekers merkten op dat de effecten van alle soorten behandeling gering zijn. Verder stelden ze vast dat verschillende soorten behandeling in de praktijk naar elkaar toe groeiden; geen enkele soort superieur was boven de andere. Wel zijn er aanwijzingen dat bepaalde typen interventies beter werken bij bepaalde typen mishandelaars.

SLAAN UIT MACHT EN UIT ONMACHT

De Amerikaanse onderzoekers Hellman, Johnson & Dobson (2010) stellen recentelijk in hun onderzoek onder plegers vast dat een cruciaal element van de behandeling van plegers van partnergeweld, het zoeken naar de bereidheid en de motivatie tot verandering is. Zij onderzochten 109 mannen die een daderbehandeling doorliepen van een jaar. De onderzoekers refereren in hun analyse aan het zogenaamde transtheoretische model van verandering dat vier stadia van verandering kent. In de eerste precontemplatieve fase wordt ontkend dat verandering noodzakelijk is. In de tweede contemplatieve fase is er wel het besef dat verandering noodzakelijk is. Tijdens de derde, actieve fase wordt er serieus geprobeerd om gedrag te veranderen en in de vierde fase probeert de pleger deze verandering te continueren en terugval te voorkomen. In de eerste fase is de kans op drop-out veruit het grootst en negen keer zo hoog als later in de actiefase. De onderzoekers melden verder dat ondermijning van de andere ouder regelmatig voorkomt (zie ook Radford & Hester, 2006). De kernbevinding van Helman *et al.* (2010) is dat hoe lager het niveau van de agressie, hoe groter het zelfvertrouwen, des te groter de bereidheid om te veranderen en des te minder manipulatie plaatsvindt als ouder. Deze studie ondersteunt het idee dat groei van zelfvertrouwen een grotere bereidheid geeft om te veranderen. Toekomstig onderzoek zou verder uit moeten zoeken tot welke gedragsverandering de mishandelaars komen en hoe je deze gedragsverandering verder kunt stimuleren.

RISICO'S BIJ PARTNERGEWELD INSCHATTEN

Soms is de systeembenadering niet geschikt omdat het gevaar op escalerend geweld te groot is. Professor Campbell, hoogleraar verpleegwetenschappen, prominent spreker op het zevende congres over Women's Health in Minnesota, is internationaal bekend vanwege de door haar ontwikkelde Danger Assessment Scale (DA) gericht op slachtoffers van partnergeweld (Campbell, 2007; Campbell *et al.*, 2009).

Campbell ontwikkelde de Danger Assessment (DA) als een korte schaal om bij slachtoffers de mate van gevaar bij partnergeweld te meten. De DA wil vooral het verhoogd risico op ernstig geweld en een vergrote kans op geweld met een dodelijke afloop in kaart te brengen. In de VS is er veel onderzoek gedaan naar dit instrument. Het blijkt dat de scoring op de DA een betrouwbare en valide indicatie geeft van zeer ernstig partnergeweld dat kan leiden tot de dood (Campbell *et al.*, 2009). De DA bestaat uit 20 items die gewogen worden. Vragen zijn onder andere: "Heeft hij gedreigd de kinderen pijn te doen? Heeft u kinderen die niet van hem zijn? Is hij werkloos? Heeft u hem het afgelopen jaar verlaten? Heeft u momenteel een andere partner? Volgt of bespioneert hij u? Laat hij dreigende briefjes achter? Vernietigt hij uw bezittingen? Belt hij u wanneer u dat niet wilt?" (Campbell, 2007). In recent onderzoek van Snider, Campbell en anderen (2009) onder

vrouwen die vanwege partnergeweld bij de eerste hulp terecht kwamen werden vijf kritische items met een voorspellende waarde met betrekking tot toekomstig geweld gevonden: 1. Het fysieke geweld is het laatste half jaar verergerd; 2. Hij heeft een wapen gebruikt of gedreigd om een wapen te gebruiken; 3. De respondent gelooft dat hij in staat zou zijn haar te doden; 4. De respondent is ooit door hem geslagen toen zij zwanger was 5. De partner is gewelddadig en de hele tijd jaloers (Snider *et al.*, 2009). Een belangrijke vraag om dergelijke risico's op het spoor te komen is "probeert uw partner uw dagelijkse activiteiten te controleren?"

Mishandelende mannen over zichzelf in onderzoek

Er is in de onderzoeksliteratuur nog niet veel onderzoek te vinden naar het perspectief van de mishandelende mannen zelf. Perel en Peled (2008) analyseerden 14 diepte-interviews met vaders die hun partner mishandelden. De onderzoekers schetsen de mishandeling en de gevolgen vanuit de mannen gezien als een drama waarbij de geïnterviewden verwickeld zijn in een voortdurende innerlijke dialoog. Aan de ene kant ervaren de mannen de beperkingen van het geweld dat hen isoleert. Hun kinderen maken zich onzichtbaar of vermijden het contact. Aan de andere kant hebben de mannen juist een sterk gevoelde behoefte om een betere band te krijgen met hun kinderen en meer met hen in contact te staan. De onderzoekers stellen vast dat er nog maar weinig onderzoeksgegevens zijn van de kenmerken van mishandelende mannen als vaders en dat er nog veel te leren valt. In de literatuur worden de mannen vaak veroordeeld en zijn vooral de tekorten benoemd. De mannen zouden rigide zijn, autoritair, niet betrokken als vader, verwaarlozend en fysiek bestraffend, soms zo dat ze hun kinderen ook mishandelen. Verder ondermijnen ze de positie van hun vrouw als opvoeder. Tegelijkertijd komt naar voren dat mannen schuld, schaamte en berouw voelen en soms de verantwoordelijkheid op zich nemen vanwege de schade die ze hun kinderen berokkenden. Ze proberen deze schade dan ook te repareren. Perel en Peled (2008) komen op grond van hun analyse tot drie patronen of presentaties van mannen. De eerste is de goede vader die leeft voor zijn kinderen en hen alles en het beste geeft. Dit ideaalbeeld wordt overschaduwd door de innerlijke dialoog van deze mannen met aanwezige en vooral ook vroeger afwezige vaders. De mannen denken na of ze in de voetsporen van hun vader treden of dat ze het anders willen doen en ze ontdekken dat het moeilijk is om dit zonder hulp of steun te kunnen realiseren. Het tweede patroon zijn de beperkingen in het vaderschap. Vaders zijn gespannen, kunnen geen aandacht opbrengen voor hun kinderen en zijn slechts beperkt beschikbaar. Bij deze beperkte vader onderscheiden de onderzoekers drie subtypen. De controlerende vader bepaalt en straft. De kostwinner heeft weinig tijd voor de kinderen en de overgebleven ouder krijgt karige ruimte van de partner om ouder te kunnen zijn.

SLAAN UIT MACHT EN UIT ONMACHT

Het derde patroon is het thema van de nieuwe vader met een heel sterke behoefte om zich met zijn kinderen te verbinden en hen nabij te zijn. De geïnterviewde mannen ervoeren zowel verlies als groei. Ze stelden zichzelf vragen over waar en wanneer het mis ging en beseften dat ze hun kinderen tekort hadden gedaan. Ze realiseerden zich ook dat hun vaderschap hen veel waard was en dat ze zich daarvoor wilden inzetten en daarmee het innerlijke beeld van de goede vader versterken.

Dijkstra en Balogh (in druk) analyseerden de telefoongesprekken met vier allochtone vaders die door professionals in de vrouwenopvang in het licht van een systeemaanpak werden aangesproken op hun opvoedersrol en onderkenden drie relatiepatronen. Het eerste patroon is dat de mannen aangeven dat ze onschuldig zijn en er tegen hen een valse aangifte is gedaan. Soms wordt de aangifte ook daadwerkelijk ingetrokken. Het is dan onduidelijk wie het geweld pleegde en wat het effect daarvan was. De valse aangifte kan ook verwijzen naar ontkenning van de mishandeling. Bij een tweede patroon worden traditionele rolpatronen en de verblijfsvergunning gebruikt als wapen in de strijd tussen echtelieden en zijn ze ingezet als machtsmiddel in gevallen waarin de man wel en de vrouw in kwestie geen verblijfsvergunning heeft. Mishandeling zou een gegronde reden kunnen zijn om een verblijfsvergunning te bemachtigen en zelfstandig te kunnen wonen. Het derde patroon is de jaloerse en controlerende echtgenoot die achterdochtig is en voortdurend probeert om toezicht te houden op de partner en soms ook de kinderen en de partner beschuldigt van leugens, bedrog en losbandig gedrag.

DE CONTEXT

Het is *struggle for life* in Duluth, een echte havenstad, zo is waar te nemen bij dit bliksembezoek. Een werkstad, heel anders dan het chiquere Mineapolis. Werkeloosheid en alcohol vormen grote problemen in deze stad. Na enig zoekwerk kom ik aan het begin van de avond bij DAIP en maak kort kennis met de twee trainers die de groepsbijeenkomst leiden.

De groep

De mannen komen vroeg in de avond met neergeslagen ogen of afstandelijke blik binnendruppelen. Ze zetten handtekeningen voor hun aanwezigheid. Bijna allen blijken veroordeeld door justitie en komen voor gedwongen behandeling. Hun politierapporten zijn bekend bij de trainers, al wordt er tijdens de bijeenkomsten niet veel mee gedaan. Soms komen de mannen binnen via *Child Protective Services* die deelname aan de groep als eis stelt bij de omgang met hun kind. Sommigen mompelen iets over parkeerproblemen en drukte op het werk. Ze nemen,

heel Amerikaans, hun eigen drankje mee. De jonge mannen in de kring, gekleed in joggingpakken met sportschoenen, houden vaak grote baseballpetten op die hun gezicht maskeren. Een enkeling maakt oogcontact of groet me bij het verlaten van de zaal. Het is een twee uur durende bijeenkomst van een open groep waarin mannen die hun partner hebben mishandeld in totaal volgens de afspraak 27 keer verwacht worden. Als ze meer dan vier keer niet komen, wacht hen een boete en als ze de training niet afmaken, moeten ze de gevangenis in. Sommige mannen doen daarna nog eens vrijwillig een traject, omdat ze bang zijn dat hun ex hen anders niet toelaat tot de kinderen. Of ze komen terug omdat ze zichzelf niet helemaal vertrouwen. Doordat ze af en toe een terugval hebben meegemaakt weten ze hoe moeilijk het is om het geweld echt achter zich te laten. Mike begint over het afgelopen weekend. Uit zijn verhaal maak ik op dat hij twee jongens heeft uit zijn eerste huwelijk, en twee dochters onder de tien uit zijn tweede huwelijk. Zijn huidige vriendin, die van hem in verwachting is, heeft ook een dochter. Op de vraag of hij nu anders omgaat met zijn vriendin zegt hij dat hij "the same shit" heeft gedaan met vrouwen in verschillende relaties, maar dat hij zijn partner nu beter behandelt. Hij schreeuwt minder en hij laat haar meer vrij. Vroeger was hij dwingend en controlerend. Zijn met iedereen flirtende ex heeft hem herhaaldelijk bedrogen. Zijn ogen flikkeren fel als hij dat zegt.

Wat ik tussen de regels door over het leven van deze mannen hoor, is turbulent. Ze zijn meestal ruim onder de veertig, maar ze hebben al heel wat achter de rug. Veel verbroken relaties, komend uit en levend in samengestelde gezinnen. Of ze zijn alleenstaand nu en ze hebben kinderen uit meerdere relaties. Verder is er werkloosheid, drank, en soms een zich herhalend patroon van mishandeling in opeenvolgende partnerrelaties en/of hun eigen jeugd. Dit patroon van mishandeling wordt soms opnieuw weerspiegeld in de intieme relaties van hun eigen kinderen en kleinkinderen. De meeste mannen zien hun kinderen een beperkt aantal uur in de week; sommigen zien hun kinderen momenteel helemaal niet of alleen onder begeleiding. Kortom de mannen hebben veel verbroken relaties en moeite om zich in het dagelijkse leven staande te houden. De teller heeft voor deze mannen vaak op verlies gestaan.

Uit het wat aarzelende tweede groepsgesprek wat ik bij mocht wonen bleek gaandeweg dat meerdere mannen het moeilijk vonden om te communiceren met hun partner. Intussen hadden ze wel hoge, ongelijkwaardige en soms stereotype verwachtingen. "Zij doet het huis en de kinderen". De taakverdeling blijkt een heikel onderwerp: veel mannen willen geen wc schoonmaken en klagen over de bende thuis of bij hun ex. Anderen vertellen dat hun relatie helemaal misging door hun frustratie omdat ze zonder werk zaten. Ze dronken en staken nauwelijks een vinger uit, terwijl hun vrouw buitenshuis werkte. Een veel genoemd, en ook uit de onderzoeksliteratuur bekend, relatiepatroon is jaloeers en controlerend gedrag dat grenzeloos kan worden (Salovey & Rhodin, 1984; Campbell, 1998; Trautman *et al.*, 2007).

SLAAN UIT MACHT EN UIT ONMACHT

Steeds meer waardering krijg ik voor de moed en de vaardigheden van de trainers. Zij proberen steeds openingen te zoeken en schuwen de confrontatie en de waardering niet. Ook heb ik waardering voor de inbreng van de mannen, ondanks en soms ook dankzij hun weerstand. Sommigen willen niet komen, maar ze moeten. Ze willen niet praten, maar op den duur gaat dat toch gebeuren. Of ze leren door de verhalen van anderen ook hun eigen situatie beter begrijpen. Ze leren praten over en te luisteren naar ervaringen met stukgelopen relaties en geweld.

BEGELEIDE OMGANG

Ik woonde twee gespreksgroepen van de mannen bij en sprak de eerste avondbijeenkomst na met de trainers. Verder leidde de directeur me de volgende ochtend rond in het meer dan twintig jaar bestaande *visitation centre* dat in hetzelfde gebouw gevestigd was. In het trappenhuis hingen overal de "wheels of power and control posters" die in de jaren negentig in meer dan vijftig talen de wereld over gingen. In het *visitation centre*, vergelijkbaar met een omgangshuis, vindt na een scheiding gesuperviseerde omgang plaats tussen een mishandelende ouder en de kinderen met het doel om een veilige plaats te scheppen waar kinderen positieve relaties kunnen onderhouden met hun ouders, ook als er geweld is geweest. Die scherpte op veiligheid is nodig, want ook in de VS betaalt men helaas leergeld.

Jeffrey Edleson, hoogleraar Domestic Violence aan de universitaire School of Social Work in Sint Paul, is een veelzijdige systeemdenker. Hij deed veel onderzoek naar de positie van kinderen als getuige van geweld en relateerde dit aan de soms botsende gezichtspunten van moeders en vaders en de hulpverlening (Edleson, 2001; Witt & Edleson, in press). Hij deed verder onderzoek naar de relatie tussen partnergeweld en kindermishandeling en publiceerde veelvuldig over het belang van assesment bij het inschatten van de aard en ernst van het geweld. Hij had ons eerder al verteld dat we bij het benaderen van mishandelende mannen in hun positie van vaders instrumenten nodig hebben om zorgvuldig en gedegen geweld te kunnen meten en de ernst ervan in te schatten. De laatste jaren publiceerde hij onder andere met Oliver Williams over het vaderschap van mannen die mishandelen (Edleson & Williams, 2007). Hij geeft aan dat de ervaringen en bedenkingen van vrouwen over hun (ex)partner altijd meegenomen dienen te worden bij metingen om de ernst en de veiligheid in te schatten. Mannen kunnen via het doorleven van hun eigen ervaringen met vroeger geweld beter aanspreekbaar worden op hun rol als vader. Het is bij begeleide omgang in zijn ogen cruciaal om strakke veiligheidsmaatregelen goed na te leven en contact tussen ex-partners te voorkomen bij het halen en brengen van de kinderen (zie ook Geurts, 2009).

BEWUSTWORDING DOOR GROEPSWERK

Allerlei ervaringen en emoties komen aan bod tijdens de groepsbijeenkomsten: woede, wanhoop, verdriet, verlies, achterdocht, agressie, minachting, vernedering. Soms geeft een man onverwachts een opening door een heel verhaal over de kinderen te vertellen of door spijt te betuigen over de mishandeling. Of de mannen willen of niet, spreken of zwijgen, ze zijn betrokken, het gaat hen aan. Dat zie je soms aan oplichtende ogen, een rechte rug of een actieve houding. Ineens zijn ze alert en aanwezig. De mannen worden niet gespaard en de trainers sparen ook zichzelf niet. Het fascineert me hoe ze dit voor elkaar krijgen. Wat is het geheim van deze bijeenkomsten, wat zijn daarin de leidende vaardigheden en werkprincipes? Op grond van mijn observaties en de reflecties op wat ik zag ontwaar ik vier principes in de communicatie. Deze worden geïllustreerd met voorbeelden.

Hoe het werkt in de praktijk

1. *Verduidelijken, perspectief wisselen en persoonlijk maken*

Het is belangrijk om de verhalen die de mannen inbrengen te verhelderen. De trainers stellen daarom veel verduidelijkende vragen, maken het verhaal persoonlijk, ook door hun eigen ervaring in te brengen en door uit te vragen hoe andere gezinsleden reageren. Voorbeelden: hoe heet je ex-vrouw, hoe oud zijn je kinderen en wat is hun naam? Hoe reageerde je vrouw toen je zei dat ze veel te laat was om de kinderen te brengen? Kun je beschrijven hoe een dag met je kinderen samen verloopt? Hoe vinden je kinderen het als je ze helpt bij hun huiswerk? Of zelfonthulling van een hulpverlener: als ik me boos voel, krijg ik sneller ruzie dan wanneer ik rustig blijf. Wat was het effect toen je boos op haar werd?

2. *Verdiepen, concretiseren en confronteren*

Het tweede principe in de communicatie dat aansluit bij verhelderen is gericht doorvragen zodat mannen bij zichzelf te rade gaan en minder kunnen ontsnappen met gemakkelijke of ontwijkende antwoorden. Verhalen tot leven wekken door te verdiepen, te concretiseren en te confronteren. Voorbeelden: heeft het geholpen toen je je ex-vrouw uitschold in het bijzijn van jullie kinderen? Verbeterd dit gedrag je relatie met haar als moeder van de kinderen? Hoe kies je eigenlijk waar je je energie op richt? Is het controleren van je ex-vrouw een geschikt doel voor je toekomst? Helpt het je kinderen? Wat vind je belangrijk om aan je kinderen door te geven? Een trainer stelt vast dat "het moeilijk is om je strijd zorgvuldig te kiezen" en "je eigen advies serieus te nemen".

3. *Respect, keuze en verantwoordelijkheid*

Een derde principe dat me opviel is de respectvolle manier waarop de trainers omgaan met de verhalen van de mannen of hun keuze om te zwijgen. Ze bedankten mannen voor het beantwoorden van zoveel vragen, voor hun eerlijkheid, voor hun bereidheid om zichzelf niet buiten schot te laten, voor hun

SLAAN UIT MACHT EN UIT ONMACHT

pogingen om hun vaderschap zorgzamer in te vullen en voor hun bereidheid om te werken aan hun controlerende en intimiderende gedrag. Ze hebben een keuze en een verantwoordelijkheid, ook in hoe ze met stress omgaan. De trainers confronteren de mannen daarnaast met hun gebrek aan respect voor hun ex-vrouw. Hun pogingen haar leven te willen beheersen, ruzie met haar te maken waar de kinderen bij zijn en hun ondermijnend gedrag door haar zwart te maken.

Ze laten ook zien dat de mannen zelf verlangen naar respect en hoe dit onder druk kan staan. De mannen moeten soms veel slikken van hun bazen in hun banen onderaan de maatschappelijke ladder. Er komt een collectief metaverhaal over vernedering naar boven als William met baseballpet vertelt hoe hij humor gebruikt die zijn vrouw niet snapt. Humor die sarcastisch en denigrerend blijkt te zijn. Veel mannen herkennen dit patroon van vernedering feilloos als het gedrag van hun baas die hen ondergeschikt maakt, hen controleert en koeioneert, maar het neerbuigende gedrag daarna afdoet als een grapje.

4. Evaluatie en reflectie

De trainers nodigen de mannen uit om een verhaal te vertellen en proberen daarbij het verhaal uit de vaste groef van de herhaling te krijgen. Het is belangrijk om het verhaal met al zijn gezichten en facetten te tonen. Geen mooi weer te spelen, maar realistisch te zijn. Veel evaluatieve en reflexieve vragen worden voorgeschoteld. Door structureel circulair te vragen wordt consequent het perspectief van anderen ingebracht.

Voorbeelden: Hoe doe je dat als vader als je kind spijbelt en hoe reageert je kind daar op? Kun je aangeven wat je nu anders doet bij je huidige vriendin en hoe kan dat? Hoe maken jullie dan afspraken over verwachtingen en wat werkt? Hoe denkt je dochter daar over? Hoe kun je dat relatiepatroon veranderen en hoe kun je vertrouwen opbouwen?

De hier beschreven werkprincipes vertonen verwantschap met andere benaderingen, zoals systeem- en oplossingsgericht werken bij geweld. Er is verwantschap met de systeembenadering in de vrouwenopvang nieuwe stijl, zoals het Oranje Huis (Lünnemann *et al.*, 2010). Ook zijn er overeenkomsten met de samenwerkende en confronterende benadering van Signs of Safety van Turnell en Edwards (1999). Deze oplossingsgerichte benadering krijgt ook in Nederland voet aan de grond in de jeugdzorg en vrouwenopvang. Er worden daarbij aan de hand van practice based instrumenten heel veel verdiepende en ook circulaire vragen gesteld over de veiligheid en krachtbronnen.

RESTORATIVE PARENTING

Uiteindelijk wordt er op de weg naar herstel veel innerlijk werk gevraagd om in houding en gedrag een betrouwbaardere (ex)partner en vader te zijn. Eén die zichzelf beter in de hand heeft en bewust

heeft geleerd zijn aandeel in de mishandeling te zien en te beheersen. Dit sluit aan bij wat Dave Mathews in de loop der jaren als psycholoog bij DAP, Domestic Abuse Prevention in Minneapolis, deed in zijn individuele en groepswork met kinderen, soms vrouwen maar vooral met mannen. Collega's werkten in gelijktijdige parallelle bijeenkomsten dan met de mishandelde partners. Zijn *practice-based* uitwerking van het begrip *restorative parenting* speelt daarin een cruciale rol. Het vaderschap van deze mannen is ondergesneeuwd. Mathews stelt dat mishandelde mannen te vaak uitsluitend worden herleid tot geweldpleger. Hij wil juist hun sterke kanten betrekken door invulling te geven aan hun verantwoordelijkheid en aanspreekbaarheid als ouder. De kernvraag die hij vaak stelt in de groep is wat een man nodig heeft om goed voor zichzelf te zorgen. Daarmee komen bij de mannen gevoelens naar boven van ongemak, van slecht of niet gezien te zijn, tot onvaardig en machteloos. Het gaat er dan om deze gevoelens te benoemen, te zien wat ze oproepen en verantwoordelijkheid daarvoor nemen. In deze vraag ligt verder de zorg voor de ander en het gezin besloten. Mannen en vrouwen krijgen op deze wijze zicht op hoe ze omgaan met hun eigen stress en ze krijgen scherper zicht op het perspectief van anderen. Hoe voelt het kind zich bij deze situatie? Cruciaal is de empathie die de man in kwestie kan leren opbrengen voor zijn kinderen en de andere ouder van de kinderen. Steeds weer wordt daarbij besproken waar je wel en waar je geen controle over hebt. Volgens Mathews is het noodzakelijk dat mannen daar een betere scheidslijn in aanbrengen. Ze hebben vaak de neiging om anderen te controleren en dit gaat dikwijls gepaard met een geringe zelfbeheersing. Door te reflecteren op hun eigen houding ten aanzien van controle nemen ze op den duur zichzelf meer ter hand en controleren de ander minder. Op deze wijze kun je met diepgang hulpverlening en ben je preventief bezig.

Krachten helpen bij klachten

Mathews is zich in deze hulpverleningsbenadering gaan realiseren dat deze mannen geen perfecte vaders zijn, maar dat ze wel krachten hebben die als een omslagpunt, een wissel kunnen werken voor duurzame verandering. Aandacht voor deze krachtbronnen is noodzakelijk voor de mannen om te kunnen groeien en oprecht berouw te voelen. De krachtenbenadering is interessant, omdat ze bouwstenen biedt voor passende hulp en herstel. De krachtenbenadering is al bekend van door de Federatie Opvang uitgezet en lopend onderzoek door het onderzoekscentrum maatschappelijke zorg van UMC Radboud naar hulpverlening aan mishandelde vrouwen. Krachtwerk draagt bij aan de professionaliteit en kwaliteit van het methodisch werken en ondersteunt vrouwen in hun herstelproces, aldus Wolf (2011). Ook bij kinderen in de vrouwenopvang wordt steeds meer gekeken door de bril van het versterken en benutten van krachten van kinderen (Jongepier, in druk; Dijkstra & Balogh, in druk; Verhoeven & Dijkstra, 2010).

SLAAN UIT MACHT EN UIT ONMACHT

Dit sluit aan bij de krachtenbenadering van Signs of Safety die dit combineert met de aandacht voor risico's, binnen de Nederlandse context bekend onder de naam *Veilig opgroeien*. Vanuit de systeemoptiek en oplossingsgerichte benadering kunnen ook plegers van geweld profiteren van zo'n krachtenbenadering, een vorm van empowerment. Wat kunnen de mannen wel en hoe kunnen ze leren om hun krachten als vader en partner te versterken en hun leven te veranderen? Ze kunnen deze krachten in zichzelf en uit hun netwerk gebruiken om naar het geweld te kijken en diepgaander te begrijpen hoe mechanismen en patronen werken en hoe geweld tot stand komt.

REFLECTIE

Om echt bij te dragen aan het verminderen van risico's en het versterken van veiligheid is het nodig dat er kritische vragen worden gesteld aan de mannen, hun (ex)partners en de kinderen zodat gewerkt wordt aan de veiligheid. Circulaire vragen zijn geschikt, zoals in systeem- en oplossingsgericht werken gebeurt (Turnell & Edwards, 1999; Groen & Van Lawick, 1998). Ook kritische vragen die voortkomen uit studies naar risicotaxatie bij partnergeweld kunnen behulpzaam zijn, zo laat het werk van Campbell en haar collega's zien (Campbell, 1998, 2007; Trautman *et al.*, 2007), wat ook weerspiegeld wordt in het Nederlandse forensische werk van De Waag. Zorgvuldige metingen van de ernst van het geweld en de veiligheid, zoals ook Edleson bepleit, zijn van groot belang (Edleson, 2001; Witt & Edleson, in press). Eveneens om zorgvuldig te beslissen met wie je wat (niet) doet. Vanuit het perspectief van hulpverlening begin je dan pas. Dan is er werk aan de winkel rond controle, loslaten, verantwoordelijkheid op zich nemen, betrouwbaar zijn, voor jezelf en anderen zorgen, een meer ingeleefde en op anderen gerichte houding verwerven. Verandering, zeker van dit soort, is niet een kwestie van vandaag op morgen. Het vraagt tijd en aandacht en helpende of juist confronterende groepsgenoten of trainers. Het vraagt ook aandacht en middelen voor praktijkgericht onderzoek naar de effecten van deze bijeenkomsten voor mannen, hun achtergronden en de ernst, aard en duur van het geweld. Ook hier in de VS lagen deze schatten aan data onaangeroerd uit tijd- en geldgebrek. Op het hulpverleningskantoor In Duluth lagen er stapels vrijwel niet opengeslagen politiedossiers. Effecten van de training worden vooralsnog niet getoetst. De trainer vertelt me dat er naast het bieden van de groepsbijeenkomsten helaas geen tijd voor is en dat er al helemaal geen geld is om onderzoek op te zetten. Ze vraagt later of ze een eerdere versie van dit stuk over de werkprincipes mag vertalen en bespreken in haar team. Over deze beperkingen lees je doorgaans niet in een onderzoeksartikel maar je komt deze hobbels in de praktijk vaak tegen en dan komt het nauwelijks tot onderzoek.

De uitspraken in de groepsbijeenkomsten in Duluth en Minneapolis verscherpen het inzicht dat er bij de mannen zelf gradaties van ontkenning zijn. Je erkent het slaan maar scheldt op je ex. Of je noemt denigrerend gedrag humor, en ziet mishandeling aan voor een sterke wil. Je wilt het niet en belandt na de mishandeling als partner opnieuw in een gewelddadige relatie of de sporen van het geweld worden eveneens zichtbaar in het leven van je kinderen of kleinkinderen of in je relaties met vrouwen. Het nemen van verantwoordelijkheid is een geleidelijk en soms taai proces. Er wordt zowel uit macht als uit onmacht geslagen. Verandering in houding en gedrag vereisen dat mannen hun verworven zelfinzicht ook kunnen toepassen en dat ze hun controlebehoeften leren inbinden. De kwaliteit van het groepswerk en de interactie tussen mannen en trainers kan helpen om bewuster te leren luisteren en praten. Als de effecten van de groepsbehandeling positief zijn en de man gemotiveerd blijft voor verandering ontstaat er dan naast zelfinzicht meer empathie voor kinderen en partners.

SLOT

Leerzaam is een studiereis wanneer zij zowel vragen beantwoordt als nieuwe vragen oproept. De praktijkervaringen waren van grote waarde en tegelijkertijd gefragmenteerd. Om meer te profiteren van de bestaande kennis en nieuwe kennis te ontwikkelen is een langer werkbezoek nodig, meerdere gesprekken met praktijkwerkers, onderzoekers en mannen en een verdiepende studie van de literatuur. Met deze mindset en hernieuwde motivatie keerde ik terug naar het onderwerp en ons onderzoek in Nederland. Ik eindig met vier reflectiepunten die ik driekwart jaar na dit werkbezoek en de studie van aanvullend materiaal als aandachtspunten voor onderzoek en hulpverlening in de nabije toekomst zie:

1. Dubbelperspectief op de mannen zelf

Meer weten van de ervaringen van mishandelende mannen betekent dat we meer en dieper moeten vragen naar hun ervaringen als vader, als ex-partner of als partner en naar de leringen die ze zelf hebben getrokken. Er dient daarbij ruimte te zijn voor een dubbelperspectief. Mannen die mishandelden zijn kwetsbaar en ze kwetsen, ze oefenen controle uit en verliezen de macht over hun zelfbeheersing, ze slaan uit macht en uit onmacht.

2. Inschatten van veiligheid en gevaar

Het is van belang om de veiligheid en het gevaar in te schatten van de mannen die mishandelen en hen daarnaar rechtstreeks te vragen alsook andere perspectieven te betrekken van de partners,

SLAAN UIT MACHT EN UIT ONMACHT

kinderen en hulpverleners. Dat kan bijvoorbeeld door schaalvragen te stellen (rapportcijfers) en een toelichting te vragen. De verschillen en spanningen die dat oplevert dien je dan te incorporeren in de analyse en in de hulp.

3. *Restorative work na mishandeling*

Het is van belang om de weg naar herstel verder te onderzoeken en te zien welke rol restorative work hier kan vervullen als het gaat om herstel van ouderschap, partnerschap en burgerschap. Restorative betekent dat er innerlijke arbeid wordt verricht die in een dialoog tot expressie kan komen. Daarom lijkt contact cruciaal om de weg tot herstel in te kunnen slaan. Systeem- en oplossingsgericht werk sluit heel goed bij deze gedachten aan.

4. *Onderzoek naar ervaringen mishandelende mannen*

Het is van belang meer onderzoek te doen naar de ervaringen van mannen zelf en het nieuwe gefragmenteerde onderwerp inhoudelijk betere invulling te geven. Het besproken onderzoek van Perel & Peled (2008), dat van Lünemann *et al.* (in druk) en Dijkstra & Balogh (in druk) kan er toe bijdragen dat vanuit systeemtheoretisch perspectief meer inzicht wordt geboden in de complexiteit van het partner- en vaderschap en de ontwikkelingsweg die de mannen afleggen. Dit kan worden uitgebreid met onderzoek bij paren en naar ouderschap om de dynamiek van geweld beter te leren begrijpen. Een programma zoals Caring dads of leerervaringen met het ontwikkelde programma in Duluth voor plegers kunnen eveneens helpen om meer verdieping en nuancering aan te brengen in kennis en inzicht in wat werkt.

LITERATUUR

- Babcock, J.C., Green, C.F., & Robbie, C. (2004). Does batterers' treatment work? A meta-analytic review of domestic violence treatment outcome research, *Clinical Psychology Review*, 23(8), 1023–1053.
- Campbell, J. C. (1998). *Empowering survivors of abuse: Health care for battered women and their children*. Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Campbell, J. C. (2007). *Assessing dangerousness: Violence by batterers and child abusers*. New York: Springer.
- Campbell, J. C., Webster, D. W., & Glass, N. (2009). The Danger Assessment: Validation of a Lethality Risk Assessment Instrument for Intimate Partner Femicide. *Journal of Interpersonal Violence*, 24(4), 653–674.
- Caring Dads (n.d.). Geraadpleegd op 29 juni 2011 via <http://www.caringdads.programme.com>.

- Dijkstra, S. (2008). *Bring in the family: Huiselijk geweld, vrouwenopvang en (aankomende) professionals nader beschouwd* [Bring in the family: A closer look at domestic violence, care for battered women and future professionals]. (Lectorale rede). Breda: Avans Hogeschool, Thieme.
- Dijkstra, S., & Balogh, L. (in druk). *Kindmethodiek in ontwikkeling bij de Blijf-Groep. Een evaluatiestudie onder medewerkers, kinderen, moeders en vaders* [The development of a childtool in the 'Blijf-groep'. An evaluation study among staff members, children, mothers and fathers]. Amsterdam: Blijf-Groep.
- Edleson, J. L. (2001). Studying the co-occurrence of child maltreatment and woman battering in families. In S. A. Graham-Bermann & J. L. Edleson (Eds.), *Domestic violence in the lives of children: The future of research, intervention and social policy* (pp. 91–110). Washington, DC: American Psychological Association.
- Edleson, J. L., & Williams, O. J. (2007). *Parenting by men who batter: New directions for assessment and intervention*. New York, NY: Oxford University Press.
- Geurts, E. (2009). Jeffrey Edleson: gebrek aan aandacht voor vaders ook slecht voor moeder en kind [Jeffrey Edleson: Lack of attention for fathers has negative consequences for mother and child]. *Tijdschrift Kindermishandeling*, 2(3), 24–28.
- Goldner, V. (1997). *De genderdialogue. Passie, macht, subjectiviteit en therapie* [The gender dialogue. Passion, power, subjectivity and therapy]. Amsterdam: Van Genneep.
- Groen, M. & Lawick, J. van (2008). *Intieme oorlog. Over de kwetsbaarheid van gezinsrelaties* [Intimate war. On the vulnerability of the relationships between family members]. Amsterdam: Van Genneep.
- Hellman, C.M., Johnson, C. V. & Dobson, T. (2010). Taking action to stop violence: A study on readiness to change among male batterers. *Journal of Family Violence*, 25, 431–438.
- Jongepier, N. (in press). *Basismethodiek voor kinderen in de vrouwenopvang* [Method for children in care for battered women]. In eigen beheer.
- Lünnemann, K. D., Smit, W., & Drost, L. F. (2010). *De methodiek Oranjestad in uitvoering* [The method "Oranjestad" in progress]. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Lünnemann, K.D., Hermens, N., & Roeleveld, W. (in druk). *Mannen over partnergeweld en vaderschap. Een exploratief onderzoek* [Men on partner violence and fathering. An explorative study]. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Outsem, R. Van (2001). *De aanpak. Stelselgerichte aanpak van geweld in relaties* [The method. Systemic approach of violence in intimate relationships]. Utrecht: TransAct/Movisie.
- Perel, G., & E. Peled (2008) The fathering of violent men: Constriction and yearning. *Violence against women*, 14, 457/482.

SLAAN UIT MACHT EN UIT ONMACHT

- Radford, L., & Hester, M. (2006). *Mothering through domestic violence*. London/Philadelphia: Jessica Kingsley Publications.
- Salovey, P., & Rodin, J. (1984). Some antecedents and consequences of social-comparison jealousy. *Journal of Personality and Social Psychology*, 47(4), 780–792.
- Scaia, M., Connelly, L., & Downing, J. (2010). *Addressing fatherhood with men who batter: A curriculum for working with abusive men as fathers in a batterers intervention program (BIP)*. USA, MN: Duluth.
- Snider, C., Webster, D., O'Sullivan, C. S., & Campbell, J. C. (2009). Intimate Partner Violence: Development of a Brief Risk Assessment for the Emergency Department. *Academic Emergency Medicine*, 16(11), 1208–1216.
- Trautman, D., McCarthy, M. L., Miller, N., Campbell, J. C., & Kelen, G. (2007). Intimate partner violence and Emergency Department screening: Computerized screening versus usual care. *Annals of Emergency Medicine*, 49(4), 526–534.
- Turnell, A., & Edwards, S. (1999). *Signs of Safety: A solution and safety oriented approach to child protection casework*. New York: Norton.
- Van Gestel Van Gils, M., De Mulder, N. & Dijkstra, S. (2010). Samen verder na partnergeweld? Een verkennend onderzoek naar de mogelijkheden en beperkingen van begeleide terugkeer bij de vrouwenopvang [Staying together after partner violence? An explorative research on the possibilities and the barriers of guided return in the shelter work]. Breda: Avans hogeschool.
- Verhoeven, W., & Dijkstra, S. (2010). *Kinderen en kinderwerk in de vrouwenopvang. Een onderzoek naar kenmerken van kinderen en hun gezinnen, interventies en het handelen van professionals* [Children and care for children in the care for battered women. A study on the characteristics of children and their families, interventions and professional acting]. Breda: Avans Hogeschool.
- Vrouwenopvang Amsterdam (2004, februari). *Begeleide terugkeer* [Guided return]. Opgevraagd op 12 april 2011 via <http://www.huiselijkgeweld.nl/doc/interventies/begeleideterugkeerprojectvoamsterdam2004.pdf>.
- Witt, J. L., & Edleson, J. L. (2011, in press). *The Minnesota Center Against Violence and Abuse (MINCAVA): Providing research, education and access to information on violence against women and children*. Violence Against Women.
- Wolf, J. (2011). *Krachtwerk, basismethodiek in de vrouwenopvang*. Folder, onderzoekscentrum maatschappelijke zorg [A strenght based approach as a basic intervention in the shelters of abused women]. Nijmegen: UMC St Radboud.